

שיעור מס' 5

הדרה חברתית

מטרות השיעור:

- הבנה של תופעת ההדרה כחלק ממצב העוני והאי-שוויון.
- הבנת המנגנונים היוצרים הדרה חברתית של העני.

עוני נתפס בדרך כלל כחסך חומרי; אבל עוני אינו כרוך רק בהיעדר משאבים, הוא גם עניין של הדרה - של הרחקה ודחיקה של העניים לשולי החברה, עד שהם הופכים לבלתי-נראים. ההדרה היא חוויה של בידוד חברתי, אי-השתלבות, אבדן הרגשת ההשתייכות לחברה, היעדר השפעה וכוח ואבדן תחושת הלגיטימיות.

מנגנוני ההדרה הם לא רק כלכליים, אלא כוללים שפה, לבוש, מוצא ומרכיבי זהות נוספים שאינם נוכחים בשיח ובמבנים החברתיים ההגמוניים.

יש מנגנונים גלויים של הדרה, ועם זאת רבים ממנגנוני ההדרה הם סמויים, קשה לראותם בעין ולהצביע עליהם.

מבנה השיעור:

60 דקות	פתיחה: חוויות אישיות של הדרה
20 דקות	לימוד מקורות בחברותא: "שלא לבייש שום אדם"
35 דקות	אסיף ולימוד מונחה: המורכבות שמעבר לתקנות
5 דקות	סיכום

*חלוקת הזמן היא בגדר המלצה ועשויה להשתנות לפי גודל הקבוצה ושיקולי המנחה.

פתיחה: חוויות אישיות של הדרה

במסגרת הציווי להביא ביכורים (דברים כו), אנו מצווים לקרוא פרשה מן התורה העוסקת בעבדות בני ישראל במצרים. ומה עם אלה שלא יודעים לקרוא? המשנה במסכת ביכורים מתארת מציאות שכזו:

בראשונה כל מי שיודע לקרות* קורא, וכל מי שאינו יודע לקרות מקרין אותו. נמנעו מלהביא, התקינו שיהו מקרין את מי שיודע ואת מי שאינו יודע.

משנה ביכורים פג, מ"ז

*הכוונה היא למי שיודע לקרוא את פרשת הביכורים.

- מה מרגיש אדם שלא יודע לקרוא?
- האם חוויה של הדרה מוכרת לכם? האם הודרתם פעם?

הבנת תופעת ההדרה היא משמעותית בניסיון שלנו להבין את מקומם ומצבם של העניים ואת מנגנוני האי-שוויון הפועלים בחברה הישראלית. העיסוק בחוויית ההדרה, שהיא חוויה של "שקיפות" ואי-השתייכות, מרחיב את ההבנה של מצב העוני על ממדיו הנוספים – החברתיים, הפסיכולוגיים, התרבותיים. מדובר במצב מובנה ומתמשך של הרחקה לשוליים, המביא להפנמה של השוליות והפיכתה לחלק מן הזהות.

החיבור האישי לחוויה של הדרה שהלומדים חוו על בשרם מגדיל את ההבנה הזו. נשאל בפתיחה, מתי אנחנו הודרנו? איך הרגשנו? אלו מאמצים עשינו להתקרב? על מה הסכמנו לוותר? על מה לא? מה היו התוצאות? האם בזמן ההדרה אפשר לנתח את המצב, או שמא רק במבט לאחור?

רצוי לכוון את הלומדים לשאלות כמו: על איזה רקע חשתי לא רצוי? תשובות אפשריות תהיינה: סיבות הקשורות בדת, בסגנון לבוש, בסגנון דיבור, בדעות פוליטיות, במוצא אתני, במגדר וכדומה.

את העיסוק בחוויות אישיות של הדרה בחרנו לפתוח ב"הרחקת עדות" כדי להקל על המשתתפים את החשיפה. הרחקנו אל טקס הבאת הביכורים בתקופת המשנה, טקס קולקטיבי של שמחה והתרגשות והודיה לה' על השפע שנתן. חלק מן הטקס היה קריאה של פרשה מן התורה (דברים כו):

אָרְמֵי אֲבִד אָבִי וַיְרֵד מִצְרַיִם וַיְגַרְשֵׁם בְּמִצְרַיִם מֵעַתָּה וַיְהִי שָׁם לְגוֹי גָדוֹל עָצוּם וְרָב: וַיִּרְעוּ אֶתְנוּ הַמִּצְרַיִם וַיַּעֲנוּנוּ וַיִּתְּנוּ עָלֵינוּ עֲבֹדָה קָשָׁה: וַנִּצְעַק אֶל ה' אֱלֹהֵי אֲבוֹתֵינוּ וַיִּשְׁמַע ה' אֶת קִלְנוּ וַיִּרְא אֶת עֲנֵינוּ וְאֶת עֲמָלְנוּ וְאֶת לַחֲצֵנוּ: וַיּוֹצֵאֵנוּ ה' מִמִּצְרַיִם בְּיַד חֲזָקָה וּבְזֵרַע נְטוּיָה וּבְמַרְא גְדֹל וּבְאֹתוֹת וּבְמִפְתֵּי: וַיְבִיאֵנוּ אֶל הַמִּקְוֹם הַזֶּה וַיִּתֵּן לָנוּ אֶת הָאָרֶץ הַזֹּאת אֲרֶץ זָבַת חֶלֶב וְדָבָשׁ: וַעֲתָה הִנֵּה הֵבֵאתִי אֶת רֵאשִׁית פְּרִי הָאֲדָמָה אֲשֶׁר נִתְּתָה לִי ה'.

העובדה שלא כולם ידעו לקרוא בשפת הקודש הביאה להדרה של הלא-יודעים מעצם קיומה של מצוות הבאת הביכורים; כך על פי המשנה. לכן הותקנה תקנה שתהיה הקראה משותפת של הפרשה, וכך תתבטל ההבחנה המדירה בין יודעים ולא יודעים.

נשאלת כמובן השאלה, האם זה הפתרון הרצוי להדרה חברתית. בשאלה זו נעסוק בהמשך הלימוד.

סיכום הפתיחה: מהי הדרה?

ההדרה היא בעיקרה חוויה של שקיפות או של אילמות. מצב שבו אדם לא נראה או לא נשמע.

מצב של הדרה חברתית הוא מצב שבו יחיד או קבוצה מורחקים או מנודמים אל שולי החברה. הדרה חברתית היא תולדה של אי-שוויון חברתי וביטוי לכישלונן של מערכות חברתיות, פוליטיות, תרבותיות וכלכליות לכלול בחברה קבוצות שונות. מצב זה גורם לניתוקן של המודר ממערכות תמיכה שמאפשרות יכולת התמודדות. עם אבדן הרגשת ההשתייכות, המודר מאבד את אמונו בחברה המדירה, בערכיה, בסמליה ובבסיס המוסרי שלה.

מצב של הדרה הוא מצב של בידוד חברתי, השתתפות מעטה בתחומי חיים שונים, היעדר השפעה וכוח, אבדן הרגשת הלגיטימיות ואבדן הרגשת ההזדהות וההשתייכות. בידודו של המודר הוא כפול: הוא מרגיש מנודה על ידי הזולת מצד אחד, ומצד שני הוא מפנים את התוויות והדימויים המטילים בו דופי ואשמה, ואלה מצדם משפיעים על התנהגותו.

ההדרה יכולה להגיע לידי כך שהעניים לא ירצו להיות חלק – הם לא יודעים שהם זכאים לכך. מסימני של דיכוי קיצוני הוא שהחיים במצב של דיכוי אינם רוצים לשפר את מצבם.

היפוכה של הדרה הוא הכללה או הכללה inclusion.

לימוד מקורות בחברותא

הלימוד בחברותא יתמקד בתקנות שונות שבאו לתקן מצבים של הדרה חברתית. המקור הראשון מתאר תקנות מתקופת המשנה והתלמוד, והשני מתחילת המאה התשע עשרה - תקנה שתיקן הרב רפאל ברדוגו, מחכמי מכנאס.

זהירותם של חז"ל בשמירה על כבוד הבריות באה לידי ביטוי בתקנות שתיקנו למניעת התנהגות שעלולה לגרום לבושה, ובכלל זה הימנעות מביצוע דברים שיש מי שאינם מסוגלים להתחרות עמם בגלל נחיתות כלכלית. מסכת מועד קטן, שמתוכה נלמד בחברותא, מביאה שורה של תקנות בענייני אבלות, שמטרתן לא לבייש את העניים או שאר בני אדם.

הנימוק שלא לבייש את מי שאין לו שימש במרוצת הדורות יסוד לתקנות רבות נגד מותרות שתיקנו חכמים, שבאו להגן על מי שאין בידו להתחרות עם בעלי היכולת. תקנות חכמים הן שם כולל לחקיקה הלכתית הנעשית על ידי חכמי ישראל במהלך הדורות, המוסיפה על דיני התורה. כאלה הן התקנות נגד מותרות שתיקן הרב רפאל ברדוגו המובאות בדף הלימוד.

שלא לבייש שום אדם

תנו רבנן: בראשונה היו מוליכין בבית האבל, עשירים - בקלותות של כסף ושל זהב, ועניים - בסלי נצרים של ערבה קלופה. והיו עניים מתביישים, התקינו שיהו הכל מביאין בסלי נצרים של ערבה קלופה, מפני כבודן של עניים.

תנו רבנן: בראשונה היו משקין בבית האבל, עשירים - בזכוכית לבנה, ועניים בזכוכית צבועה, והיו עניים מתביישין. התקינו שיהו הכל משקין בזכוכית צבועה, מפני כבודן של עניים.

בראשונה היו מגלין פני עשירים ומכסין פני עניים, מפני שהיו מושחרין פניהן מפני בצורתן, והיו עניים מתביישין. התקינו שיהו מכסין פני הכול, מפני כבודן של עניים.

בראשונה היו מוציאין עשירים בדרגש, ועניים בכליכה [מיטה מיוחדת למתים], והיו עניים מתביישין. התקינו שיהו הכול מוציאין בכליכה, מפני כבודן של עניים.

בראשונה הייתה הוצאת המת קשה לקרוביו יותר ממתתו, עד שהיו קרוביו מניחין אותו ובורחין. עד שבא רבן גמליאל ונהג קלות ראש בעצמו ויצא בכלי פשתן, ונהגו העם אחריו לצאת בכלי פשתן.

(תלמוד בבלי, מועד קטן כז, ע"א)

א. צמצום הוצאות לסעודת המילה וזבד הבת:
מנהג היה פשוט שבסעודת מילה וזבד הבת מחלקים לאנשים המצויים מיני מתיקה, וב יטלנו זה ביטול גמור, כי הוא צער גדול לבעלי בתים ויוצא מזה מחלוקת בין איש לאשתו, ובפרט כשהם צריכים ומתביישים. ותודה לה' נתקיים הדבר זה כמה שנים.

ב. צמצום הוצאות לשבתות של שמחה:
עוד מנהג היה מכמה וכמה שנים שהיו שולחים בשבתות של שמחה בשר וביצים. יש שולח כ"ד ביצים, ויש שולח יותר, ובעלי השמחה שולחים מעקודא [פשטידת] ביצים ובשר. והכרזנו וביטלנו זה שלא ישלחו כי אם חמישה ביצים דווקא, ושמוחו כל בעלי בתים וכל הבעלי השמחה היה להם נחת לזה ולזה.

(תקנות נגד מותרות משנת תקס"ו [1806], תקנה יט' - רפאל ברדוגו)

- מהו העיקרון המשותף לתקנות?
כיצד הייתם מיישמים עיקרון זה במציאות החברתית של ימינו?
- האם, לדעתכם, התקנות המובאות כאן הן מנגנונים המתקנים מצב של הדרה, או להפך - משמרים מצב קיים?

הרב רפאל ברדוגו (1882-1747) - מחכמי קהילת מכנאס במרוקו; מתקן תקנות, דרשן, ומגדולי הרבנים במאה השמונה עשרה. כבר בהיותו נער התגלה כבעל ידיעות מופלגות בתורה. מסופר עליו שקיים את התורה בעוני, עד כדי כך שלא היה לו כסף לקנות נר לתאורה והיה לומד לאור הלבנה. עסק בהלכה, דרש, מוסר, קבלה, לשון ופיוט. הרב ברדוגו חיבר ספרים רבים, בהם שו"ת משפטים ישרים, תורות אמת על השולחן ערוך.

אסיף ולימוד מונחה: המורכבות שמעבר לתקנות

• האם תקנות (וחוקים בכלל) הן הפתרון הנכון להדרה חברתית?

• האם הן הפתרון היחיד להדרה חברתית?

הדרה היא מצב עמום ומורכב, ולכן השאלה כיצד למנוע מצבים של הדרה, או כיצד ליצור הכלה – היא שאלה שנדרשת לתשובות שונות במישורים שונים. נראה את המורכבות הזאת בשני הקשרים שונים: הקשר הקריאה בתורה בבית הכנסת, והקשר של לימוד הקריאה בבית הספר.

הרא"ש, רבנו אשר בן יחיאל (1250-1327), מגדולי פרשני התלמוד והפוסקים, עוסק ב שאלה: מתי כדאי לקבוע תקנה המכילה את כולם, ומתי כדאי להשאיר בעינה תקנה הנראית כמדירה? אלה דבריו, בפירושו למסכת מגילה:

ומה שנהגו האידנא [עכשיו] ששליח ציבור קורא, היינו שלא לבייש את מי שאינו יודע לקרות, כדתן גבי [כמו ששנינו ב-] בכורים: בתחילה מי שיודע לקרות קורא, ומי שאינו יודע לקרות מקרין אותו. נמנעו מלהביא מחמת הבושה, התקינו שיהו מקרין את הכול. ואין הדמיון נראה לי, דהתם [ששם] נמנעו מלהביא בכורים, ועברו על מה שכתוב בתורה. אבל הכא [כאן] בקיאי יקראו, והאחרים ימנעו, ומחמת הבושה יתנו לב ללמוד הפרשה. אלא נראה הטעם, לפי שאין הכל בקיאי בטעמי הקריאה, ואין הציבור יוציא בקריאתו, והוא בעיניו כיודע, ואם לא יקראוהו בתורה אתי לאינצוי [יבואו לריב] עם שליח ציבור, לכך תיקנו שיקרא שליח ציבור, שהוא בקי בקריאה.

הרא"ש משווה בין התקנה שמקרין את הכול בטקס הבאת הביכורים, לבין הקריאה בתורה בידי שליח ציבור. בהבאת ביכורים נועדה התקנה "שיהו מקרין את הכל" למנוע מצב של אי-קיום המצווה, שכן נוצר מצב שנמנעו להביא ביכורים מחמת הבושה. ואילו בקריאת התורה זה להפך: אני רוצה שיתביישו, כי הבושה תניע אותם להתאמץ ולדעת לקרוא. וזו הסיבה שתיקנו שיקרא שליח ציבור, שהוא בקי בקריאה – שאם יקרא מי שאינו בקי, הציבור לא יצא ידי חובה ויבוא לריב עמו. וכך הופכת התקנה למנוף למצוינות ולדרישה עצמית גבוהה.

בטיעון "הפוך על הפוך" אומר לנו הרא"ש, שלפעמים ההדרה הופכת למנוף לשינוי חברתי אמתי, כי המודרים יתאמצו לשנות את מצבם כדי להיות בפנים – בעוד תקנה הבאה לתקן הדרה עלולה דווקא להנציח אותה, כי למעשה היא מנמיכה את הסטנדרטים.

חגית גור ורוברטו ברות' (הטקסט להלן) מתארים מנגנון הדרה סמוי בדרך הוראת הקריאה לילדים בבתי הספר, מנגנון שלרוב לא נותנים עליו את הדעת, שכן הוא ה"מובן מאליה": מהו העולם המתואר בספרים ללימוד הקריאה? עולם שבו כל המשפחה יושבת לאכול ארוחת ערב סביב שולחן איננו בהכרח עולמם של ילדים עניים. לכן, לפני ששואלים מהי השיטה הטובה ללימוד הקריאה, צריך לשאול את השאלות הפוליטיות: מהם התכנים המובאים בספרים השונים? איזה עולם ואלו חוויות מודרים מהם ויוצרים מלכתחילה ניכור ואי-נראות של ילדים החיים בעניות?

חגית גור מראה לנו, שה"תקנה" איננה מספיקה. באנלוגיה לימינו – יש חוק חינוך חובה חינוך, שמצהיר על שוויון והכלה בחינוך. אבל כשמתבוננים מקרוב, מגלים את מנגנוני ההדרה הסמויים, אלה שהחוקים היבשים לא מצליחים לעצור.

המורכבות שמעבר לתקנות

ומה שנהגו האידנא (עכשיו) ששליח ציבור קורא, היינו שלא לבייש את מי שאינו יודע לקרות, כדנתן גבי (כמו ששנינו ב-) ביכורים: בתחילה מי שידוע לקרות קורא, ומי שאינו יודע לקרות מקרין אותו. נמנעו מלהביא מחמת הבושה, התקינו שיהו מקרין את הכ וּל. ואין הדמיון נראה לי, דהתם (ששם) נמנעו מלהביא בכורים, ועברו על מה שכתוב בתורה. אבל הכא (כאן) בקיין יקראו, והאחרים ימנעו, ומחמת הבושה יתנו לב ללמוד הפרשה. אלא נראה הטעם, לפי שאין הכל בקיין בטעמי הקריאה, ואין הציבור יוצאין בקריאתו, והוא בעיניו כידוע, ואם לא יקראוהו בתורה אתי לאינצויי (יבואו לריב) עם שליח ציבור, לכך תיקנו שיקרא שליח ציבור, שהוא בקי בקריאה.

(רא"ש, מסכת מגילה פרק ג, סימן א)

רבנו אשר בן יחיאל, המכונה הרא"ש (1250-1327) - מגדולי פרשני התלמוד והפוסקים ובעל השפעה מכרעת על עיצוב ההלכה היהודית. נולד באשכנז. ב-1304 הגיע לספרד, אחרי שעזב את גרמניה, ומונה לרב בטולדו. הימצאותו של הרא"ש בספרד יצרה תקדים מעניין של ר באשכנזי המכיר היטב את דרכי הספרדים ומנהיגיהם. יצירתו החשובה ביותר, פסקי הרא"ש, ערוכה כסדר מסכתות התלמוד הבבלי. בספרו מביא הרא"ש סיכום מוסמך של כל הלכה מתוך בירור יסודי של דעות הראשונים, חכמי צרפת ואשכנז וחכמי ספרד, ומתוך הכרעה עצמית בכל הדינים השנויים במחלוקת.

הוויכוח המתנהל עכשיו על שיטות הקריאה הוא ויכוח עקר, משום שבכל השיטות ילדים עניים נכשלים. הוויכוח הזה [על שיטת קריאה זו או אחרת] מונע התבוננות ודיון במנגנונים הדוחקים ילדים שחיים בשולי החברה למסלולים הנמוכים של החינוך. החינוך כפי שהוא מובנה היום אינו נותן הזדמנות שווה בלימודים לילדים מקבוצות חברתיות שונות: בנות, ילדים ערבים, ילדים ממעמדות נמוכים, אתיופים, ילדי זרים, ילדי מהגרים. שאלת השיטה של הוראת הקריאה וראשית הקריאה היא רק מרכיב אחד במכלול המרכיבים היוצרים ריבוד קבוצתי ומעמדי במערכת החינוך. זהו ריבוד "שקוף", בלתי-נראה, לא תמיד ברור איך הוא נעשה, והוא אינו אלא חיקוי של הריבוד הכללי בחברה הבוגרת.

בשם הוויכוחים המדעיים כבר הוכחו בעבר טענות אבסורדיות רבות [...] למשל, שילדים שמשוחחים אתם בארוחת ערב משפחתית מגיעים להישגים גבוהים יותר בקריאה מאשר ילדים שלא משוחחים אתם בארוחת הערב. אלה ממצאים בעייתיים כי הם מנותקים מהקשר חברתי. בטענה זאת, למשל, מונחת הנחת היסוד שכל הילדים סועדים ארוחת ערב, ועוד עם כל בני המשפחה. אני כלל לא בטוחה שהכללה זו נכונה לגבי חצי מ יליון הילדים בישראל שנמצאים מתחת לקו העוני. היא בוודאי אינה נכונה לגבי ילדים שאין להם שולחן ואוכל על השולחן. מחקרים על שיטות הוראה ממקמים את הגורמים לכישלונות של ילדים מקבוצות מדוכאות בשיטה, ולא במערך הכוחות ובדיכוי החברתיים, ובזה הם מטשטשים את המציאות הפוליטית שגורמת באמת להבדלים [...] המערכת משקיעה בלימוד תכנים הגמוניים שאין להם הד בחייהם של ילדים מקבוצות שוליים. המסר המובלע שהיא מוסרת להם הוא שהעולם שלהם אינו מעניין, אינו נראה לעין, צריך להתבייש בו ולשאוף לעולם אחר.

(חגית גור בשיתוף רוברטו ברות', "הוויכוח על שיטות הוראת הקריאה בראייה של הפדגוגיה הביקורתית")

סיכום: כל דכפין ייתי ויכול

בפתיחה עסקנו בחוויות אישיות שבהן חווינו הדרה. ככל שהעמקנו בתופעה ראינו שאנחנו גם בצד של המדירים, במתכוון או לא במתכוון, ולפעמים בלי לדעת שאנחנו חלק ממנגנוני הדרה סמויים המופעלים במבנים החברתיים שלנו.

האם אפשר לבנות חברה שבה כולם "בפנים", מרגישים שייכות, ואף אחד לא "בחוץ", לא מרגיש מודר? המקורות היהודיים מראים לנו, שאפשר, בינתיים, להתחיל לצעוד בדרך ולהפוך רגישות חברתית למעשים, לתקנות, להתנהגויות יומיומיות.

הרב רפאל ברדוגו, מחכמיה הגדולים של יהדות מרוקו, ביטא בהנהגתו רגישות חברתית בעזרת תקנות שהתקין נגד המותרות שלמדנו עליהן בחברותא. רגישות זו באה לידי ביטוי במעשיו כשם שהשתקפה בהגותו. כך כותב הרב ברדוגו בפירושו ל"כל דכפין ייתי ויכול":

וסיים ואמר, כל דכפין ייתי ויכול [כל הרוצה יבוא ויאכל] וכו', יען כי העני העומד על פתח יבוש ליכנס לפניו, מפאת שני דברים. אם כי יאמר: איך איכנס לפני בעל הבית אשר הוא שרוי בשמחה ובטוב לבב מרוב כולו, ושולחנו מלא דשן בבשר שמן ויין משובח, ואני רש ונקלה חסר כולו. והיה כראותו יתעצב אל לבו בזכרו צרות הזמן וגלגל החוזר, ותיהפך שמחתו לאבל. טוב לי פת חרבה יוציאוה לי פתח השער, ואת הבית לא אבוא. אם מצד אחר, כי אם יהיה לפני בעל הבית מזונות פחותים בזול, לא יבוש מה יכנס. לא כן כאשר לפניו מזונות יקרים, אשר טרח ויגע בהם למלא נפשו, כי יתאוה לשולחן מלכים. יבוש העני ליכנס, כי ירע בעיני בעל הבית ליתן לו מהם. לזה, הוא נמנע. לזה אמר הנה הלילה הזה אין כי אם לחם עוני, וכבר נזכרים אנו עוניי ועוני אבותינו, ולא ימנע העני מליכנס להעציבנו, כי עצבים אנחנו בצרות שעברו על אבותינו. ואם לסיבת לפניו מזונות יקרים, אין זה כי אם לחם עוני, ולזה כל דכפין ייתי ויכול.

(הרב רפאל ברדוגו, **רב פנינים**, "כל דכפין ייתי ויכול")

הרב ברדוגו פותח את פירושו ל"כל דכפין ייתי ויכול" מן ההגדה של פסח בתמונה של העני, העומד בפתח ביתו של העשיר ומתבייש להיכנס פנימה: תמונה שממחישה את מצב ההדרה של העני כמי שנמצא בחוץ; הוא חלק מן הקהילה מצד אחד, אבל לא באמת "בפנים". תיאורו את העני הוא מכמיר לב: הוא חש עצמו "רש ונקלה חסר כולו", חושש שכניסתו פנימה תהפוך את שמחת העשיר לאבל, כלומר – מפנים את הדימוי העלוב שמלבישים עליו ומקבל עליו את האשמה לפיכך הוא בוחר להישאר בחוץ, נמנע מן המפגש.

כיצד אפשר לגשר על המחיצות ועל הפערים החוסמים את אפשרות המפגש? כיצד לבנות הדדיות ביחסים שבהם יש מי שנותן ויש מי שמקבל ומתבייש?

התודעה המשותפת, הנבנית על ידי זיכרון העבר והתקווה לעתיד, היא לדעת הרב ברדוגו הדרך ליצור את המרחב המשותף שבו כולנו שייכים לקהילה אחת. זיכרון השעבוד ולחם העוני שאכלו בני ישראל במצרים מאפשר לגשר על הפער בכך שגם בעל הבית מזוהה או זוהה כ"עני" מתוקף הזיכרון ההיסטורי של שעבוד מצרים. המטען הרגשי שגורם להדרה של העני, משותף גם לעשיר שהיה עבד במצרים ואכל מלחם העוני. רגש הבושה, ומנגד ההתנשאות, מתמתנים כאשר העוני אינו רק מנת חלקו של צד אחד, אלא חוויה משותפת לנותן ולמקבל הצדקה. זו משמעות האכילה הסמלית של לחם העוני, זה משמע "כל דכפין ייתי ויכול".

שאלה מעניינת היא כיצד לתרגם את העיקרון שהרב ברדוגו מנסח בדבריו, ברמה החברתית הכוללת.

הצעה אחרת לסיכום: החליל – סיפור חסידי

כפרי אחד היה רגיל להתפלל בימים נוראים בבית מדרשו של הבעל שם טוב ז"ל. היה לו ילד אטום לב, שלא היה יכול לתפוס אפילו צורת האותיות, כל שכן לומר שום דבר שבקדושה, ולא היה אביו מביאו לעיר, מחמת שלא ידע כלום.

כיוון שנעשה בר מצווה, נטלו אביו עמו על יום הכיפורים, כדי לשמרו שלא יאכל ביום צום קדוש מחמת חסרון ידיעה. והיה לו לילד חליל קטן, שהיה מחלל בו תמיד בשעה שהיה יושב בשדה ורועה את הצאן. נטל את החליל ונתנו בבגדו ואביו לא ידע.

היה הילד יושב כל יום הכיפורים בבית המדרש ולא התפלל, מפני שלא היה יודע כלום. בשעת תפילת מוסף אמר לאביו: אבא, רוצה אני לחלל בחלילי. נתחלל אביו וגער בו. נתאפק הילד על כורחו.

בשעת תפילת מנחה חזר ואמר: אבא, הרשני לחלל בחלילי. גער בו אביו בניזיפה והזהירו שלא יעז לעשות כן. וליטול אותו ממנו לא היה יכול, מחמת איסור מוקצה.

אחר תפילת מנחה חזר הנער ואמר: יהי מה, הרשני נא לחלל. כיוון שראה אביו של התינוק שהוא מבקש מאד לחלל, אמר לו: היכן החליל? הראה לו על כיס בגדו. נטל אביו של התינוק את כיס בגדו והחזיק בידו את הכיס עם החליל, כדי שלא יוציאנו הנער ויחלל בו. עמד והתפלל תפילת נעילה, כשידו מחזקת בכיס ובחליל.

באמצע התפילה שמט הנער בחזקה את החליל מתוך הכיס ומיד אביו, ונתן קול גדול בחליל, עד שתמהו כל השומעים. כיוון ששמע הבעש"ט את הקול, קיצר מכפי הרגלו.

אחר התפילה אמר: תינוק זה בקול חלילו העלה כל התפילות והקל מעלי, שתינוק זה אינו יודע כלום, ומאחר שכל היום הקדוש ראה ושמע תפילת ישראל, נתלקח בו ניצוץ קדשו כמו אש ממש, ואש תשוקתו בערה בו כל פעם יותר ויותר עד כלות נפשו ממש, ובחוזק תשוקתו חילל באמיתות נקודת לבו בלא שום פנייה, רק לשמו יתברך לבדו, והבל פיו הנקי נתקבל מאוד לפניו יתברך, ועל ידי זה העלה כל התפילות.

(על פי ש"י עגנון, ימים נוראים)

הדבר הקשה לנו ביותר הוא לראות את ה"יש" ב"אין": הבעל-שם-טוב יכול היה לראות ולשמוע את המלאות של הניגון של הנער, את היכולת של נגינת החליל להגיע אל אלוהים ולהעלות את כל התפילות כולן. מה שהוא בשבילנו חוסר, בעולמות עליונים הוא "הדבר האמתי".

מי שאינו יודע לקרוא – יודע דברים אחרים, שאנחנו אולי כבר שכחנו. השונות של האחרים היא שונות שאם נדע להכיל אותה, היא תעשיר את החברה והקהילה ותצבע בצבע נוסף, אחר, את הנורמות האחידות שלנו.

ומזה אפשר להקיש גם על העני: אנחנו נוטים ליצור זהות בין האדם למצבו החומרי, ועל ידי כך להפחית מערכו. אנחנו קוראים לאדם החי במחסור "עני", כלומר בשם תואר, בעוד שמדובר באדם שחי בעניות, שמצב העניות, המחסור, אינו אמור להגדיר אותו. מצב של הכללה, היפוכה של הדרה, הוא מצב שבו האדם אינו נמדד על פי מצבו החומרי, אלא כאדם שלם – והוא שותף מלא בחברה שבה הוא חי.

אם נחזור לבית הכנסת – בית הכנסת הספרדי מציע מרחב מכיל. הבמה שהחזן עומד עליה ניצבת במרכז, והמתפללים פונים כולם אליו. יש מקום לכולם, והמבנה מכתוב קריאה בקול רם ומונע מצב שבו הבעש"ט היה צריך לתקן את ההדרה של מי שאינו יודע לקרוא. נקודה למחשבה.

הדרה חברתית (לימוד בחברותא)

תנו רבנן: בראשונה היו מוליכין בבית האבל, עשירים - בקלתות של כסף ושל זהב, ועניים - בסלי נצרים של ערבה קלופה. והיו עניים מתביישים, התקינו שיהו הכל מביאין בסלי נצרים של ערבה קלופה, מפני כבודן של עניים.

תנו רבנן: בראשונה היו משקין בבית האבל, עשירים - בזכוכית לבנה, ועניים בזכוכית צבועה, והיו עניים מתביישין. התקינו שיהו הכל משקין בזכוכית צבועה, מפני כבודן של עניים.

בראשונה היו מגלין פני עשירים ומכסין פני עניים, מפני שהיו מושחרין פניהן מפני בצורת, והיו עניים מתביישין. התקינו שיהו מכסין פני הסל, מפני כבודן של עניים.

בראשונה היו מוציאין עשירים בדרגש, ועניים בכליכה [מיטה מיוחדת למתים], והיו עניים מתביישין. התקינו שיהו הכול מוציאין בכליכה, מפני כבודן של עניים.

בראשונה הייתה הוצאת המת קשה לקרוביו יותר ממיתתו, עד שהיו קרוביו מניחין אותו ובורחין. עד שבא רבן גמליאל ונהג קלות ראש בעצמו ויצא בכלי פשתן, ונהגו העם אחריו לצאת בכלי פשתן.

(תלמוד בבלי, מועד קטן כז, ע"א)

ב. צמצום הוצאות לסעודת המילה וזבד הבת:

מנהג היה פשוט שבסעודת מילה וזבד הבת מחלקים לאנשים המצויים מיני מתיקה, וביטלנו זה ביטול גמור, כי הוא צער גדול לבעלי בתים ויוצא מזה מחלוקת בין איש לאשתו, ובפרט כשהם צריכים ומתביישים. ותודה לה' נתקיים הדבר זה כמה שנים.

ב. צמצום הוצאות לשבתות של שמחה:

עוד מנהג היה מכמה וכמה שנים שהיו שולחים בשבתות של שמחה בשר וביצים. יש שולח כ"ד ביצים, ויש שולח יותר, ובעלי השמחה שולחים מעקודא [פשטידת] ביצים ובשר. והכרזנו וביטלנו זה שלא ישלחו כי אם חמישה ביצים דווקא, ושמחו כל בעלי בתים וכל הבעלי השמחה היה להם נחת לזה ולזה.

(תקנות נגד מותרות משנת תקס"ו [1806], תקנה י"ט - רפאל ברדוגו)

• מהו העיקרון המשותף לתקנות?

ביצד הייתם מיישמים עיקרון זה במציאות החברתית של ימינו?

• האם, לדעתכם, התקנות המובאות כאן הן מנגנונים המתקנים מצב של הדרה, או

להפך – משמרים מצב קיים?

הרב רפאל ברדוגו (1882-1747) - מחכמי קהילת מכנאס במרוקו; מתקן תקנות, דרשן, ומגדולי הרבנים במאה השמונה עשרה. כבר בהיותו נער התגלה כבעל ידיעות מופלגות בתורה. מסופר עליו שקיים את התורה בעוני, עד כדי כך שלא היה לו כסף לקנות נר לתאורה והיה לומד לאור הלבנה. עסק בהלכה, דרש, מוסר, קבלה, לשון ופיוט. הרב ברדוגו חיבר ספרים רבים, בהם שו"ת משפטים ישרים, תורות אמת על השולחן ערוך.

המורכבות שמעבר לתקנות (לימוד קבוצתי)

ומה שנהגו האידנא (עכשיו) ששליח ציבור קורא, היינו שלא לבייש את מי שאינו יודע לקרות, כדתנן גבי (כמו ששינונו ב-) ביכורים: בתחילה מי שיודע לקרות קורא, ומי שאינו יודע לקרות מקרין אותו. נמנעו מלהביא מחמת הבושה, התקינו שיהו מקרין את הכ ול. ואין הדמיון נראה לי, דהתם (ששם) נמנעו מלהביא בכורים, ועברו על מה שכתוב בתורה. אבל הכא (כאן) בקיאיין יקראו, והאחרים ימנעו, ומחמת הבושה יתנו לב ללמוד הפרשה. אלא נראה הטעם, לפי שאין הכל בקיאיין בטעמי הקריאה, ואין הציבור יוצאין בקריאתו, והוא בעיניו כיודע, ואם לא יקראוהו בתורה אתי לאינצויי (יבואו לריב) עם שליח ציבור, לכך תיקנו שיקרא שליח ציבור, שהוא בקי בקריאה.

(רא"ש, מסכת מגילה פרק ג, סימן א)

רבנו אשר בן יחיאל, המכונה הרא"ש (1250-1327) - מגדולי פרשני התלמוד והפוסקים ובעל השפעה מכרעת על עיצוב ההלכה היהודית. נולד באשכנז. ב-1304 הגיע לספרד, אחרי שעזב את גרמניה, ומונה לרב בטולדו. הימצאותו של הרא"ש בספרד יצרה תקדים מעניין של רב אשכנזי המכיר היטב את דרכי הספרדים ומנהיגיהם. יצירתו החשובה ביותר, פסקי הרא"ש, ערוכה כסדר מסכתות התלמוד הבבלי. בספרו מביא הרא"ש סיכום מוסמך של כל הלכה מתוך בירור יסודי של דעות הראשונים, חכמי צרפת ואשכנז וחכמי ספרד, ומתוך הכרעה עצמית בכל הדינים השנויים במחלוקת.

הוויכוח המתנהל עכשיו על שיטות הקריאה הוא ויכוח עקר, משום שבכל השיטות ילדים עניים נכשלים. הוויכוח הזה [על שיטת קריאה זו או אחרת] מונע התבוננות ודין במנגנונים הדוחקים ילדים שחיים בשולי החברה למסלולים הנמוכים של החינוך. החינוך כפי שהוא מובנה היום אינו נותן הזדמנות שווה בלימודים לילדים מקבוצות חברתיות שונות: בנות, ילדים ערבים, ילדים ממעמדות נמוכים, אתיופים, ילדי זרים, ילדי מהגרים. שאלת השיטה של הוראת הקריאה וראשית הקריאה היא רק מרכיב אחד במכלול המרכיבים היוצרים ריבוד קבוצתי ומעמדי במערכת החינוך. זהו ריבוד "שקוף", בלתי-נראה, לא תמיד ברור איך הוא נעשה, והוא אינו אלא חיקוי של הריבוד הכללי בחברה הבוגרת.

בשם הוויכוחים המדעיים כבר הוכחו בעבר טענות אבסורדיות רבות [...] למשל, שילדים שמשוחחים אתם בארוחת ערב משפחתית מגיעים להישגים גבוהים יותר בקריאה מאשר ילדים שלא משוחחים אתם בארוחת הערב. אלה ממצאים בעייתיים כי הם מנותקים מהקשר חברתי. בטענה זאת, למשל, מונחת הנחת היסוד שכל הילדים סועדים ארוחת ערב, ועוד עם כל בני המשפחה. אני כלל לא בטוחה שהכללה זו נכונה לגבי חצי מיליון הילדים בישראל שנמצאים מתחת לקו העוני. היא בוודאי אינה נכונה לגבי ילדים שאין להם שולחן ואוכל על השולחן. מחקרים על שיטות הוראה ממקמים את הגורמים לכישלונות של ילדים מקבוצות מדוכאות בשיטה, ולא במערך הכוחות ובדיכוי החברתיים, ובזה הם מטשטשים את המציאות הפוליטית שגורמת באמת להבדלים [...] המערכת משקיעה בלימוד תכנים הגמוניים שאין להם הד בחייהם של ילדים מקבוצות שוליים. המסר המובלע שהיא מוסרת להם הוא שהעולם שלהם אינו מעניין, אינו נראה לעין, צריך להתבייש בו ולשאוף לעולם אחר.

(חגית גור בשיתוף רוברטו ברות', "הוויכוח על שיטות הוראת הקריאה בראייה של הפדגוגיה הביקורתית")

הזרה חברתית - סיכום (לימוד קבוצתי)

וסיים ואמר, כל דכפין ייתי ויכול [כל הרוצה יבוא ויאלץ] וכו', יען כי העני העומד על פתח יבוש ליכנס לפניו, מפאת שני דברים. אם כי יאמר: איך א יכנס לפני בעל הבית אשר הוא שרוי בשמחה ובטוב לבב מרוב כול, ושולחנו מלא דשן בבשר שמן ויין משובח, ואני רש ונקלה חסר כול. והיה כראותו יתעצב אל לבו בזכרו צרות הזמן וגלגל החוזר, ותיהפך שמחתו לאבל. טוב לי פת חרבה יוציאואה לי פתח השער, ואת הבית לא אבוא. אם מצד אחר, כי אם יהיה לפני בעל הבית מזונות פחותים בזול, לא יבוש מה יכנס. לא כן כאשר לפניו מזונות יקרים, אשר טרח ויגע בהם למלא נפשו, כי יתאוה לשולחן מלכים. יבוש העני ליכנס, כי ירע בעיני בעל הבית ליתן לו מהם. לזה, הוא נמנע. לז' ה אמר הנה הלילה הזה אין כי אם לחם עוני, וכבר נזכרים אנו עונינו ועוני אבותינו, ולא ימנע העני מליכנס להעציבנו, כי עצבים אנחנו בצרות שעברו על אבותינו. ואם לסיבת לפנינו מזונות יקרים, אין זה כי אם לחם עוני, ולזה כל דכפין ייתי ויכול.

(הרב רפאל ברדוגו, רב פנינים, "כל דכפין ייתי ויכול")

כפרי אחד היה רגיל להתפלל בימים נוראים בבית מדרשו של הבעל שם טוב ז"ל. היה לו ילד אטום לב, שלא היה יכול לתפוס אפילו צורת האותיות, כל שכן לומר שום דבר שבקדושה, ולא היה אביו מביאו לעיר, מחמת שלא ידע כלום.

כיוון שנעשה בר מצווה, נטלו אביו עמו על יום הכיפורים, כדי לשמרו שלא יאכל ביום צום קדוש מחמת חסרון ידיעה. והיה לו לילד חליל קטן, שהיה מחלל בו תמיד בשעה שהיה יושב בשדה ורועה את הצאן. נטל את החליל ונתנו בבגדו ואביו לא ידע.

היה הילד יושב כל יום הכיפורים בבית המדרש ולא התפלל, מפני שלא היה יודע כלום. בשעת תפילת מוסף אמר לאביו: אבא, רוצה אני לחלל בחלילי. נתחלחל אביו וגער בו. נתאפק הילד על כורחו.

בשעת תפילת מנחה חזר ואמר: אבא, הרשני לחלל בחלילי. גער בו אביו בנזיפה והזהירו שלא יעז לעשות כן. וליטול אותו ממנו לא היה יכול, מחמת איסור מוקצה.

אחר תפילת מנחה חזר הנער ואמר: יהי מה, הרשני נא לחלל. כיוון שראה אביו של התינוק שהוא מבקש מאד לחלל, אמר לו: היכן החליל? הראה לו על כיס בגדו. נטל אביו של התינוק את כיס בגדו והחזיק בידו את הכיס עם החליל, כדי שלא יוציאנו הנער ויחלל בו. עמד והתפלל תפילת נעילה, כשידו מחזקת בכיס ובחליל.

באמצע התפילה שמט הנער בחזקה את החליל מתוך הכיס ומיד אביו, ונתן קול גדול בחליל, עד שתמהו כל השומעים. כיוון ששמע הבעש"ט את הקול, קיצר מכפי הרגלו.

אחר התפילה אמר: תינוק זה בקול חלילו העלה כל התפילות והקל מעלי, שתינוק זה אינו יודע כלום, ומאחר שכל היום הקדוש ראה ושמע תפילת ישראל, נתלקח בו ניצוץ קדשו כמו אש ממש, ואש תשוקתו בערה בו כל פעם יותר ויותר עד כלות נפשו ממש, ובחזקת תשוקתו חילל באמיתות נקודת לבו בלא שום פנייה, רק לשמו יתברך לבדו, והבל פיו הנקי נתקבל מאוד לפניו יתברך, ועל ידי זה העלה כל התפילות.

(על פי ש"י עגנון, ימים נוראים)